

NIKOLA CESARIK
Neovisni istraživač
Požega
E-mail: ncesarik@gmail.com

Izvorni znanstveni rad
UDK: 94(398Dalmacija)“652”
930.2:003.071(398)
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/mnlqgcrexy>
Primljeno: 14. 3. 2022.
Prihvaćeno: 14. 6. 2022.

DALMACIJA NAKON 9. GODINE: ZASEBNA PROVINCIJA ILI DIO PROVINCIJE ILIRIK?

NIKOLA CESARIK

Sažetak: Autor raspravlja o pitanju kada je točno Ilirik bio podijeljen na dvije zasebne provincije, Dalmaciju i Panoniju. Posebno se analizira funkcija prepozita (*praepositus*) koju u svom narativu Velej Paterkul pripisuje Valeriju Mesalinu (*praepositus Illyrico*) i Vibiju Postumu (*praepositus Delmatiae*), a najveća se pozornost usmjerava na analizu različitih prijepisnih inačica natpisa CIL III 1741 iz Epidaura. Za njega se u stručnoj literaturi bespogovorno smatra da spominje provinciju Gornji Ilirik (*Superior provincia Illyricum*), zbog čega se i uzimao kao ključni dokaz da je Ilirik bio podijeljen na dvije zasebne provincije već krajem Augustova ili najkasnije početkom Tiberijeva principata. Međutim, epigrafske nelogičnosti općeprihvaćene verzije natpisa te njegove različite prijepisne inačice dovode do sasvim drukčijeg zaključka.

Ključne riječi: Dalmacija, Ilirik, provincija, Velej Paterkul, *praepositus*, Epidaur, P. Kornelije Dolabela, prijepis natpisa

Keywords: Dalmatia, Illyricum, province, Velleius Paterculus, *praepositus*, Epidaurum, P. Cornelius Dolabella, inscription transcript

Uvod

U nizu pitanja administrativnog razvoja Ilirika za vrijeme julijsko-klaudijske dinastije najviše se ističe pitanje kada je točno Ilirik formalno-pravno bio podijeljen na dvije zasebne provincije, Panoniju i Dalmaciju.¹ Premda su mnogi autori bili izričitog

¹ Sve kratice epigrafskih korpora navedene su prema kraticama iz epigrafske baze podataka Clauss-Slaby (<https://db.edcs.eu/epigr/hinweise/abkuerz.html>, pristupljeno 12. ožujka 2022.). Kratice antičkih pisaca i djela pisanih latinskim jezikom navedene su u skladu s *Thesaurus linguae Latinae: Index librorum scriptorum inscriptionum ex quibus exempla afferuntur*, [Editio altera], Lipsiae: B. G. Teubner, 1990. Za izdanja grčkih autora i djela vidi: Luci Berkowitz i Karl A. Squitieri, *Thesaurus Linguae Graecae: Canon of Greek Authors and Works*, [2nd ed.], New York – Oxford: Oxford University Press, 1986.

mišljenja da se to dogodilo netom nakon Velikog rata u Iliriku 6. – 9. godine,² a neki i da se to dogodilo barem početkom Tiberijeva principata,³ činjenice ipak ukazuju da je, u formalno-pravnom smislu, Ilirik podijeljen na dvije zasebne provincije tek u doba dinastije Flavija. Naravno, valja naglasiti "formalno" jer "neformalno" je – kao što će se vidjeti – zasigurno bio podijeljen već 9. godine poslije Krista.⁴ Glavni razlozi različitih mišljenja potječu iz dva izvora: u prvom redu Veleja Paterkula,⁵ a u drugom Dolabelina natpisa iz Epidaura.⁶ Međutim, kako će pokazati daljnja rasprava, niti jedno od ta dva vrela ne može se smatrati sigurnim dokazom za formalno-pravnu podjelu Ilirika na dvije zasebne provincije krajem Augustova ili početkom Tiberijeva principata.

Velej Paterkul

Budući da je Velej Paterkul bio izravni svjedok vremena o kojemu je pisao,⁷ njegov navod da je 9. godine poslije Krista *Vibius Postumus* bio *praepositus Dalmatiae*⁸ postao je temelj mišljenju da je Ilirik još tijekom rata podijeljen na dvije zasebne provincije,⁹ jer nešto ranije Velej koristi isti termin kada na samom početku Velikog rata u Iliriku kaže da je *Valerius Messallinus* bio *praepositus Illyrico*.¹⁰ Dakle, ako se doslovno shvate Velejevi

² Primjerice: Artur Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Baden bei Wien: Rudolf M. Rohrer, 1939., 5; Adolf Jagenteufel, *Die Statthalter der Römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*, Wien: Rudolf M. Rohrer, 1958., 9–10; John J. Wilkes, *Dalmatia*, London: Routledge & Kegan Paul, 1969., 78; Géza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatiens*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965., 26; Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb: Leykam International, 2009., 184.

³ Jenő Fitz, "La division de l'Illyricum", *Latomus* 47/1 (1988.), 13–25; Péter Kovács, "Some Notes on the Division of Illyricum", u: *Die Römischen Provinzen. Begriff und Gründung*, ur. Ioan Piso, Cluj-Napoca: Mega, 2008., 237–248; Péter Kovács, *A History of Pannonia during the Principate*, Bonn: Dr. Rudolf Habelt, 2014., 40–57.

⁴ Ilirik je stvarno bio podijeljen na dva dijela još krajem Augustova principata, ali po svemu sudeći ne na dvije zasebne provincije, već na dva područja sa zasebnim egzercitima koji su formalno-pravno pripadali provinciji Ilirik. Tim egzercitima upravljali su carevi legati koji se neformalno mogu nazivati namjesnicima provincija, ali formalno-pravno, oni su bili carevi posrednici koji su imali nadležnost nad određenim područjem unutar iste provincije. Usp. Marjeta Šašel Kos, "Pannonia or Lower Illyricum?", *Tyche* 25, 124–127. Da je Ilirik doista bio podijeljen na panonski i dalmatinski dio krajem Augustova i početkom Tiberijeva principata dokazuju navodi Veleja Paterkula i Tacita da se u to vrijeme na čelu panonskih legija nalazio *Iunius Blaesus* (Tac. ann. 1, 16; Vell. 2, 125, 5), a na čelu primorskog dijela Ilirika (iliti Dalmacije) *P. Dolabella* (Vell. 2, 125, 5). Njima su vjerojatno prethodili *L. Aelius Lamia* (cos. 3. po Kr.) na čelu panonskog te *M. Servilius* (cos. 3. po Kr.) na čelu dalmatinskog dijela Ilirika. Usp. Nikola Cesarik, "M. Servilius, legatus pro praetore Caesaris Augusti (ad CIL 3, 14690)", *Tusculum* 41 (2021.), 7–19.

⁵ Vell. 2, 112, 1–2; 2, 116, 2; 2, 125, 5.

⁶ CIL III 1741.

⁷ Kritičko izdanje Velejeva "Tiberijanskoga narativa" donosi Anthony J. Woodman, *Velleius Paterculus: The Tiberian Narrative (2.94–131)*, Cambridge: The University Press, 1977. Za hrvatski prijevod Velejeva djela vidi: Gaj Velej Paterkul, *Rimska povijest*, prev. i pril. Josip Miklič, [Biblioteka Latina & Graeca, LVII], Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2006.

⁸ Vell. 2, 116, 2. Na to se veže i navod da je početkom Tiberijeve vladavine, u jeku pobune panonskih legija, P. Kornelije Dolabela bio *in maritima parte Illyrici* (Vell. 2, 125, 5).

⁹ Usp. Mommsenov komentar u CIL III 1741.

¹⁰ Vell. 2, 112, 1–2.

navodi, može se uvjerljivo izvesti zaključak da je 6. godine poslije Krista postojala *provincia Illyricum* kojoj je na čelu bio Valerije Mesalin, dok već 9. godine poslije Krista postoji i *provincia Dalmatia*, kojoj je na čelu Vibije Postum. Sve to, naravno, može usmjeriti i na zaključak da je u isto vrijeme postojala i *provincia Pannonia*.

No takvom se zaključku ipak suprotstavlja jedna temeljna činjenica. Naime, Velej ne spominje termin *provincia*, već samo *Illyricum*, odnosno *Delmatia*. Uz to, on koristi neformalan termin *praepositus*, kojim ne naglašava da je riječ o provincijskom namjesniku (*legatus Augusti pro praetore*), već samo da je riječ o osobi kojoj je dodijeljeno određeno područje djelovanja. Titula *praepositus* može se prisposoditi s neformalnim suvremenim naslovom "zapovjednik", odnosno rabi se kao deskriptivni termin pri imenovanju osobe koja posjeduje nadležnost nad određenim područjem ili nad određenim dijelom oružanih snaga.¹¹ No taj se termin ne može izjednačiti sa službenim naslovom poput "general" ili pak, u ovome smislu, "namjesnik provincije". Dakle, naslov *praepositus* nije formalna, već neformalna titula, koja se može koristiti za znatno širi spektar formalno-pravnih funkcija, jednako kao što se i termin "zapovjednik" u suvremenoj terminologiji koristi za široku lepezu zapovjednih činova – od poručnika pa sve do generala zbora.

Drugim riječima, budući da se Velejev navod glede Valerija Mesalina javlja na samom početku rata, kada je Ilirik bez sumnje još uvijek nepodijeljena provincija, neformalni termin *praepositus Illyrico* nedvojbeno označava glavnog zapovjednika iliričke vojske, a samim time i namjesnika provincije Ilirik (formalni naslov: *legatus Augusti pro praetore provinciae Illyrici*). Međutim, u slučaju Vibija Postuma situacija je poprilično otežana jer se njegova titula (*praepositus Delmatiae*) može obrazložiti na dva načina, od kojih nijedan nije dokaziv.

Naime, komparacijom sa slučajem Valerija Mesalina, u Postumu se – kao prepozitu Dalmacije – svakako može vidjeti namjesnik provincije Dalmacije (formalno: *legatus Augusti pro praetore provinciae Dalmatiae*). No izostanak drugih vrela, koja bi potvrdila postojanje zasebne provincije Dalmacije u to vrijeme, takav zaključak dovodi u pitanje. Rješenju u prilog ne ide ni sam Velej koji koristi neformalni naslov te izostavlja riječ *provincia*, zbog čega Postum ne mora nužno biti namjesnik provincije Dalmacije, već može biti i zapovjednik vojske smještene u dalmatinskom dijelu provincije Ilirik.¹² Dakle,

¹¹ U pridjevnom obliku, termin *praepositus* bi označavao onoga "koji je postavljen na čelo" (usp. Jozo Marević, *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, Velika Gorica – Zagreb: Marka i Matica hrvatska, 2000., 2431). O funkciji prepozita usp. Kate Gilliver, "The Augustan Reform and the Structure of the Imperial Army", u: *A Companion to the Roman Army*, ur. Paul Erdkamp, Oxford: Blackwell, 2007., 196–197; Pat Southern i Karen R. Dixon, *The Late Roman Army*, London: B.T. Batsford, 1996., 60–61.

¹² Za slično razmišljanje usp. J. Fitz, "La division de l'Illyricum", 13–14. Formalni naslov teoretski je mogao glasiti *legatus Augusti exercitus qui est in Dalmatia* ili *legatus Augusti pro praetore exercitus Dalmatici*, ekvivalentno naslovu kojega su nosili zapovjednici germanskih vojski prije Domicijanova principata (CIL XI 5271; CIL XII 113, 1354; možda i AE 1976, 511). Usp. Ronald Syme, "Lentulus and the Origin of Moesia", *The Journal of Roman Studies* 24 (1934.), 123, koji sličnu stvar pretpostavlja za Lentulov slučaj u Meziji.

on je tijekom 9. godine poslije Krista, osim namjesnika provincije Dalmacije, mogao biti i zapovjednik (*praepositus*) onog dijela iliričkih oružanih snaga koje su tada djelovale na dalmatinskom tlu (mogući formalni naslov: *legatus Augusti exercitus qui est in Dalmatia* ili *legatus Augusti pro praetore exercitus Dalmatici*).¹³

Uostalom, tada su na tlu Ilirika djelovali Tiberije i Germanik, koji su posjedovali znatno veće ovlasti od formalnih legata (*legati Augusti pro praetore provinciae* ili *legati Augusti pro praetore exercitus*) tako da se iz Velejeva navoda teško može razaznati prava narav Postumova formalno-pravnog položaja.¹⁴ Stoga, zbog činjenice da Velej izostavlja termin *provincia*, njegov se navod ne može uzimati kao dokaz da je već u to doba i formalno-pravno postojala *provincia Dalmatia*, ali itekako može poslužiti kao smjernica prema drugim indicijama, što vodi k Dolabelinu natpisu iz Epidaura.

Natpis iz Epidaura

Bez obzira na sve kontroverze koje je izazvao natpis CIL III 1741 iz Epidaura,¹⁵ kao i na sve argumente proizašle iz njega, analiza tog natpisa mora se temeljiti na dvije ključne činjenice. Prva je da se često spominjana konstrukcija *civitates Superioris provinciae Illyrici* ne nalazi na svim prijepisima tog natpisa, dok je druga da takva konstrukcija zapravo i nema smisla. Naime, koliko god to zvuči banalno, konstrukcija *Superior provincia Illyrici* nema niti jednu jedinu analogiju na dosad poznatim natpisima čitavog rimskog svijeta. Ni na jednom natpisu nije zabilježena konstrukcija u kojoj se elementi Gornja ili Donja + *provincia* + geografski naziv javljaju tim redosljedom. Paralele se mogu tražiti na natpisima koji spominju Gornju ili Donju Germaniju, Gornju ili Donju Meziju, Gornju ili Donju Panoniju itd., no nigdje se ne nalazi konstrukcija *Superior (ili Superius) provincia Germania, Inferior (ili Inferius) provincia Moesia* i sl., već se na natpisima javljaju isključivo konstrukcije *provincia Germania Superior, provincia Moesia Inferior* itd.¹⁶

¹³ Ekvivalentno titulama zapovjednika egzercita Gornje i Donje Germanije (usp. CIL XI 5271; CIL XII 113, 1354; a vjerojatno i AE 1976, 511).

¹⁴ Za pregled razvoja Velikog rata u Iliriku 6.–9. godine (uključujući primarnu i sekundarnu građu) vidi Nikola Cesarik, *Rimska vojska u provinciji Dalmaciji od Augustova do Hadrijanova principate*, doktorska disertacija, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2020., 25–40.

¹⁵ Iako bi čitatelj na ovome mjestu očekivao restituciju natpisa iz Epidaura, zbog vlastite kritičke analize čitanje tog natpisa donosim pred sam kraj rasprave. O natpisu su ranije diskutirali: Duje Rendić-Miočević, "P. Cornelius Dolabella: legatus pro praetore provinciae Dalmatiae, proconsul provinciae Africae Proconsularis. Problèmes de chronologie", u: *Akte des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, Wien: Hermann Böhlhaus, 1964., 340; Grga Novak, "Quaestiones Epidauritanae", *Rad JAZU* 339 (1965.), 97–108; Ivo Bojanovski, "Ad CIL III, 1741, Obod kod Cavtata (Epidaurum)", u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, ur. Željko Rapanić, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12], Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 1988., 101–110; Miroslav Glavičić, "Epigrafska baština rimskodobnog Epidaura", *Archaeologia Adriatica* 2/1 (2008.), 45–47.

¹⁶ Pretraživanje je najjednostavnije napraviti pomoću epigrafske baze Clauss-Slaby (<http://www.manfredclaus.de>, pristupljeno 12. ožujka 2022.), gdje se u tražilice mogu upisati različite kombinacije riječi. Detaljnom pretragom

Drugim riječima, ime provincije, odnosno geografske odrednice područja nadležnosti, na natpisima se javlja isključivo nakon riječi *provincia*, a nikada prije nje. Dakle, da se na natpisu iz Epidaura htjelo naglasiti da su počasnu bazu podigle zajednice "provincije Gornji Ilirik", bez sumnje bi stajalo *civitates provinciae Illyrici Superioris*, a ne *civitates Superioris provinciae Illyrici*. Imajući to na umu, čitava daljnja argumentacija o postojanju "provincije Gornji Ilirik" postaje iznimno upitna, a to dodatno otežava i već spomenuta činjenica da se u temeljnim prijepisima ne javlja samo inačica CIVITATES SVPERIORIS, već i CIVITATIS SVPERIORIS te CIVITATES SVPERIORES.

Različite rukopisne inačice

Ustaljena konstrukcija – CIVITATES SVPERIORIS – nalazi se na najranijem poznatom prijepisu epidaurskog natpisa, koji je načinio Marcus Sylvius, dubrovački notar u razdoblju od 1542. do 1548. godine (sl. 1).¹⁷ Istu konstrukciju donosi i Lucius u svom *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*.¹⁸ Međutim, u djelu *Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam, liber*, koje je godine 1588. u Leidenu tiskao Martinus Smetius, stoji verzija CIVITATIS SVPERIORIS (sl. 2),¹⁹ a nju donose i Lucius u *Inscriptiones Dalmaticae*,²⁰ te J. Gruter u svom *Inscriptiones antiquae totius orbis romani*.²¹ A da bi se situacija dodatno zakomplicirala, pobrinuo se i Onuphrius Panvinius koji 1558. u Veneciji izdaje djelo *Fastorum libri V a Romolo rege vsque ad Imp. Caesarem Carolum V Austrium Augustum: eiusdem in fastorum libros commentarii*, gdje je zabilježena inačica CIVITATES SVPERIORES (sl. 3).²²

ustanovljeno je da nema paralele za pretpostavljenu konstrukciju tipa *Superius (ili Superior) provincia*, odnosno *Inferius (ili Inferior) provincia*. Svaki put kada se spominju geografske odrednice područja nadležnosti, one se uvijek javljaju nakon riječi *provincia*. O digitalnim epigrafskim bazama te svim olakšicama, ali i potencijalnim problemima koje dolaze s njima, usp. Werner Eck, "Tradition and progress. The Roman World in the Digital Age – seen through Inscriptions", u: *Digital and Traditional Epigraphy in Context. Proceedings of the Second EAGLE International Conference*, ur. Silvia Orlandi, Raffaella Santucci, Francesco Mambriani i Pietro Maria Liuzzo, Roma: Sapienza Università Editrice, 2017., 13–36.

¹⁷ Marcus Sylvius, *In inscriptionem P. Cor. Dolabellae nuper in Illyrica Epidauruo effossam M. Syluii scribae Racusini commentariolus*, Romae: apud Antonium Bladum in Campo Flore, 1547. Usp. Josip Lučić, "O nekim problemima najstarije dubrovačke povijesti", *Historijski zbornik* 19–20 (1966.–1967.), 544–546.

¹⁸ Ioannes Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami: apud Ioannem Blaeu, 1666., 22.

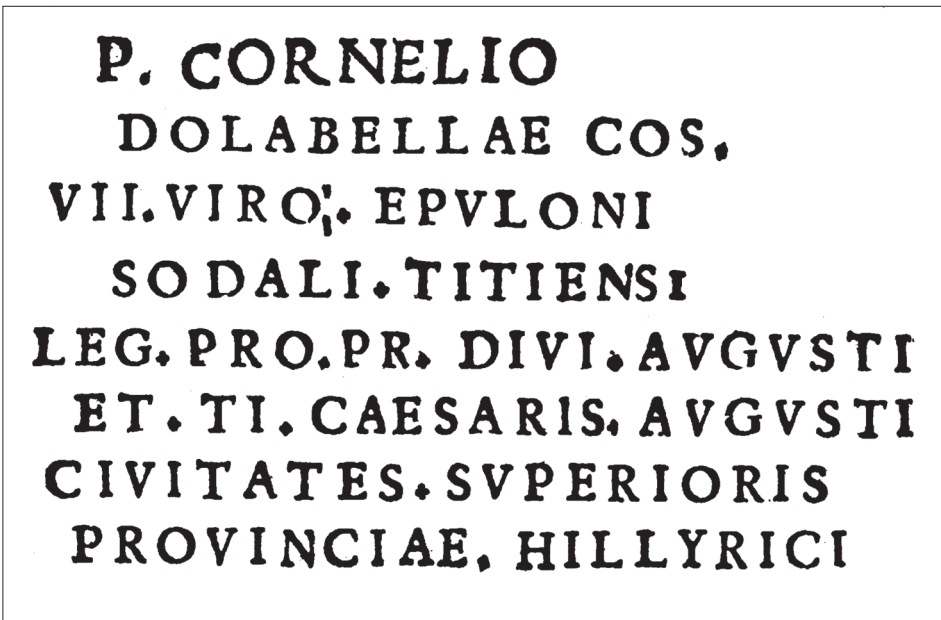
¹⁹ Martinus Smetius, *Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam, liber*, Lugduni Batavorum: ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium, 1588., fol. 84, br. 7.

²⁰ Ioannes Lucius, *Inscriptiones Dalmaticae. Notae ad Memoriale Pauli de Paulo. Notae ad Palladium Fuscum. Addenda, vel corrigenda in opere de regno Dalmatiae & Croatiae. Variae lectiones Chronici Ungarici manuscripti cum editis*, Venetiis: typis Stephani Curtii, 1673., 17.

²¹ Ianus Gruterus, *Inscriptiones Antiquae Totius orbis Romani in corpus absolutissimum redactae*, Ex officina Commeliana, 1602., 396, br. 1.

²² Onuphrius Panvinius, *Fastorum libri V a Romolo rege vsque ad Imp. Caesarem Carolum V Austrium Augustum: eiusdem in fastorum libros commentarii*, Venetiis: ex officina Erasmiana Vincentij Valgrisiij, 1558., 301. Detaljno o Panviniju: Jean-Louis Ferrary, *Onofrio Panvinio et les antiquités romaines*, Roma: École française de Rome, 1996.

Prilikom izdanja trećeg sveska CIL-a, Mommsen navodi i ostale rukopisne redakcije natpisa te nadopunjuje tada već oštećeni natpis verzijom koju je donio Lucius u *De regno Dalmatiae et Croatiae*.²³ Iz Mommsenova je obrazloženja jasno da mu je misao vodilja zapravo bio navod Veleja Paterkula kako je Dolabela početkom Tiberijeva principata bio *in maritima parte Illyrici*,²⁴ prema čemu je on u natpisu iz Epidaura zapravo tražio dokaz da je Ilirik administrativno bio podijeljen na Gornji (Dalmacija) i Donji (Panonija) već krajem Velikog rata u Iliriku 6. – 9. godine.

Slika 1. Silvijev prijepis natpisa iz Epidaura

No što je ustvari istina? Je li na tom natpisu stajalo CIVITATIS SVPERIORIS, CIVITATES SVPERIORIS ili CIVITATES SVPERIORES? Naravno da se takvo što ne može dokazati sa sigurnošću, ali se ipak mogu ponuditi dodatni argumenti pri pokušaju eliminiranja određenih nelogičnosti. Istina jest da je prijepis Marka Silvija najraniji poznati prijepis tog natpisa, no to ga ne mora nužno činiti i najvjerodostojnijom verzijom. Panvinijeva i Smetijeva verzija natpisa također su vrlo rane, a iz njihovih se navoda ne dobiva uvid

²³ Mommsen nije znao za redakciju Marka Silvija, jer nju je prvi otkrio J. Lučić, "O nekim problemima najstarije dubrovačke povijesti", 544–546.

²⁴ Vell. 2, 125, 5.

P. CORNELIO
DOLABELLAE. COS
VII. VIRO. EPVLON
SODALI. TITIENSI
LEG. PROPR. DIVI. AVGVSTI
ET. TI. CAESARIS. AVGVSTI
CIVITATIS. SVPERIORIS
PROVINCIAE. HILLYRICI

Slika 2. Smetijev prijepis natpisa iz Epidaura

P. CORNELIO
DOLABELLAE. COS
VII. VIRO. EPVLON
SODALI. TITIENSI
LEG. PROPR. DIVI. AVGVSTI
ET. TI. CAESARIS. AVGVSTI
CIVITATES. SVPERIORES
PROVINCIAE. ILLYRICI

Slika 3. Panvinijev prijepis natpisa iz Epidaura

u korištenim izvorima, prema čemu ostaje upitno je li netko od njih ili njihovih povjerenika osobno vidio natpis, ili je pak riječ o naknadnim intervencijama na Silvijev prijepis.

Međutim, činjenica je da su prema koncipiranosti redaka Panvinijeva i Smetijeva verzija apsolutno dosljedne današnjem sačuvanom ulomku, jednako kao što su dosljedne i Silvijevoj verziji natpisa. Teško je prema tome reći sa sigurnošću koja je od tih verzija ispravna, ali važno je naglasiti da je došlo do očitih zabuna glede transkripcije slova "E" i "I" jer se paralelno javljaju inačice CIVITATES (Silvije, Panvinije) i CIVITATIS (Smetije) odnosno SVPERIORIS (Silvije, Smetije) i SVPERIORES (Panvinije).

No ako se detaljno usporede sadržaji Silvijeva, Panvinijeva i Smetijeva verzije, uočava se da se u njima – osim spomenutih razlika kod imenice *civitas* te pridjeva *superior* – glavna razlika nalazi u zadnjoj riječi trećeg retka, gdje kod Silvija stoji EPVLONI, a kod Panvinija i Smetija EPVLON. A upravo se u toj sitnici može pronaći zamjerka Silvijevoj verziji, jer imenica *epulo*, -onis, m. (u značenju "gozbar") – u kontekstu kolegija sačinjenog od sedmorice gozbara – u ovom se slučaju ne deklinira u dativu jednine (*epuloni*) već u genitivu množine (*epulonum*).²⁵

Prema tome, čini se izvjesnim da je Silvije u svom prijepisu dodao slovo "I" te tako imenicu *epulo* deklinirao u dativu. S druge strane, bez obzira na to što se Martinus Smetius pokazao iznimno vještim epigrafičarom, čije je djelo *Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam liber* u svakom smislu nadišlo kvalitetu epigrafske struke 16. stoljeća, i u njegovoj je verziji predzadnjeg retka epidaurskog natpisa došlo do pogreške, jer konstrukcija CIVITATIS SVPERIORIS u ovom slučaju također nema smisla.

Naime, ako Smetijevu verziju prihvatimo onakvom kakva stoji u originalu, bez ikakvih korekcija, onda bi se sadržaj *civitatis superioris* trebao odnositi na Dolabelinu titulu, a ne na dedikanta počasnoga kipa. Prema tome bi se moglo pomisliti da je Dolabela bio *legatus Augusti pro praetore civitatis superioris provinciae Illyrici*, što nema oslonca ni u kakvim analognim primjerima. Čak i da pretpostavimo da se tim navodom naznačila Dolabelina službena titula – prema kojoj bi on imao nadležnost nad određenim zajednicama unutar provincije Ilirik – u tom bi slučaju riječ *civitas* trebala biti navedena u genitivu plurala (*civitatium*), a ne u genitivu jednine (*civitatis*). Prema tome, smatram da je jasno da tu opciju valja odbaciti.²⁶

²⁵ Usp. primjerice CIL III 550, 4013; CIL V 6977; CIL VI 1533 = CIL XIV 3996; CIL VI 1675; CIL VIII 17891, 25367; CIL XI 5210; AE 1914, 250; AE 1940, 99; AE 1998, 280; ILJug 1627. Naveo sam samo neke od primjera gdje se riječ *epulonum* navodi u punom obliku.

²⁶ To potvrđuje i činjenica da se na natpisima koji spominju provincijske namjesnike u pravilu ne navodi ime jurisdikcijskog područja, već samo titula *legatus Augusti pro praetore* te eventualno i ime cara u čije je ime namjesnik upravljao određenim područjem; naravno, ukoliko su natpisi bili podignuti u vrijeme te unutar područja njihove službe. Iznimka su počasni natpisi s navedenim slijedom časti (*cursus honorum*) na kojima se spominje više sukcesivnih namjesničkih funkcija te koji su podignuti na drugom području te nakon vremena legatove službe. Pregled natpisne građe sa spomenom legata u Dalmaciji donosi A. Jagenteufel, *Die Statthalter der Römischen Provinz Dalmatia*, 10–68.

Već sam naglasio da se konstrukcija *Superior provincia Illyricum* ne može pravdati niti jednom analogijom jer se geografska odrednica područja nadležnosti na natpisima navodi isključivo nakon riječi *provincia*, tako da bih rekao da na natpisu iz Epidaura u originalu nikada nije stajalo ni *CIVITATIS SVPERIORIS*, a ni *CIVITATES SVPERIORIS*. Ako razmišljanja baziramo na nepobitnim činjenicama – prije svega na onim natpisima koji se vežu uz Ilirik,²⁷ ali i na onima na kojima se uopće spominju provincije²⁸ – mislim da se može zaključiti da je na epidaurskom natpisu formalno-pravno bila spomenuta nedjeljiva provincija Ilirik jer je na natpisu jasno stajalo *provinciae {H}Illyrici*. Dakle, nakon riječi *provincia* naveden je *Illyricum*, a ne *Illyricum Superior* ili pak nešto treće.

Stoga sam mišljenja da su natpis dale podići *civitates superiores provinciae Illyrici* jer tim objašnjenjem ne nailazimo ni na logičke, ni na epigrafske, ni na gramatičke prepreke. Budući da je jasno da su renesansni prepisivači radili očite pogreške prilikom transkripcije slova "E" i "I" – kod jednih je zabilježeno *CIVITATES*, a kod drugih *CIVITATIS*, odnosno kod jednih *SVPERIORES*, a kod drugih *SVPERIORIS* – opravdano je zaključiti da ni Silvije ni Smetije (ili njihovi posrednici) nisu ispravno prepisali drugu riječ predzadnjeg retka te da je ona u originalu glasila *SVPERIORES*. Budući da je upravo takva konstrukcija zabilježena u ranim prijepisima epidaurskog natpisa, mišljenja sam da se ta verzija ne smije ignorirati, posebice jer se ona – za razliku od ostalih – može pravdati logikom, tj. ni gramatika ni epigrafska doktrina njezinu ispravnost ne dovode u pitanje.²⁹

Dakle, nakon što je navedeno ime P. Kornelija Dolabele s njegovim slijedom dužnosti – u kojemu je zabilježeno da je bio i *legatus pro praetore divi Augusti et Ti. Caesaris Augusti* – naveden je i dedikant počasnoga kipa. Njega je po mom mišljenju dalo podići više zajednica (*civitates*) koje su se prema geografskom kriteriju nazivale "gornjima" (*superiores*).³⁰ Iako se ne mogu odrediti točna područja koja su zauzimale te zajednice, ipak valja naglasiti da je natpis pronađen u Epidauru, tako da je lako moguće da su te zajednice nastanjivale jugoistočni dio Jadrana i njegovo neposredno zaleđe, prema čemu su – u kontekstu strujanja Jadranskog mora – one stvarno bile smještene "gore".³¹ Može se pomišljati i da su kip dale podići zajednice primorskog, odnosno dalmatinskog dijela Ilirika, no to se ne može dokazati sa sigurnošću. S obzirom na mjesto pronalaska natpisa, rekao bih da te zajednice ipak valja tražiti oko Epidaura i njegova zaleđa.

²⁷ Usp. posebno CIL XVI 4; RMD 202; AE 1996, 885; CIL X 5182.

²⁸ Natpisnu građu u kojoj se javlja termin *provincia* u kombinaciji s pridjevima *superior* ili *inferior*, najjednostavnije je pregledati putem epigrafske baze Clauss-Slaby (<http://www.manfredclaus.de/>, pristupljeno u ožujku 2022.).

²⁹ Naravno, s obzirom na to da je taj dio natpisa trajno izgubljen, svi zaključci izvedeni iz njega u svojoj se osnovi baziraju na određenim pretpostavkama.

³⁰ Na taj bi način u sadržajnom smislu natpis bio slično koncipiran kao i natpis CIL III 2808 = 9879 iz Skardone: *Neroni Caesaris / Germanici filio Ti(beri) / Aug(usti) n(epoti) divi Aug(usti) pro(nepoti) / flamin(i) Aug(ustali) / civitates Liburniae*.

³¹ Usp. Mate Suić, "Liburnija i Liburni u vrijeme velikog ustanka u Iliriku od 6. do 9. god. poslije Krista (uz CIL V 3346)", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 24–25 (1991.–1992.), 64.

Umjesto zaključka

Uzimajući u obzir različite rukopisne inačice natpisa CIL III 1741, mislim da se može predložiti opcija koju podupiru i ostali dokazi, a ta je da je u formalno-pravnom smislu na tom natpisu bila spomenuta *provincia Illyricum*. I doista, svi ostali dokazi – u prvom redu vojne diplome – jasno pokazuju da je Ilirik u formalno-pravnom smislu još u Neronovo doba bio zasebna i nedjeljiva provincija (*provincia Illyricum*).³² Panvinijeva verzija dvojbene konstrukcije svakako čini najlogičnijom, tako da je po mom mišljenju na natpisu CIL III 1741 najvjerojatnije stajalo:

*P(ublio) Cornelio / Dolabellae co(n)s(uli) / Vllviro epulon(um) / sodali Titiensi / leg(ato) pro pr(aetore) divi Aug(usti) / et Ti(beri) Caesaris Aug(usti) / civitates superiores / provinciae {H}Illyrici.*³³

Neovisno o dedikantu natpisa, u ovom je slučaju možda najvažnije konstatirati da se nakon riječi *provincia* na natpisu iz Epidaura javlja samo riječ *{H}Illyricum*, zbog čega bi u konačnici trebalo biti jasno da je u Augustovo i Tiberijevo doba formalno-pravno postojala samo jedna *provincia Illyricum*.

No izvori nam jasno pokazuju da je početkom Tiberijeva principata, a očito već i tijekom 9. godine, *exercitus Illyricus* bio podijeljen na dva dijela. Tu se ponovno moramo vratiti na navod Veleja Paterkula da je Vibije Postum 9. godine bio *praepositus Dalmatiae*. Gušenjem Velikog ustanka u Iliriku 6. – 9. godine, ilirička je vojska nesumnjivo bila podijeljena na panonski i dalmatinski dio. To najbolje rasvjetljava situacija s kraja 14. godine kada su se pobunile tri panonske legije. Tada je na čelu Panonije bio Junije Blez,³⁴ dok je na čelu primorskog dijela Ilirika (*in maritima parte Illyrici*) bio P. Kornelije Dolabela.³⁵ Za takvo se uređenje direktne paralele mogu naći u Tarakonskoj Hispaniji, gdje je *exercitus Hispanicus* u Augustovo doba bio podijeljen na dva dijela. Jedan je legat zapovijedao s dvije legije na Asturskom teritoriju, dok je drugi zapovijedao jednom legijom na Kantabrijskom području.³⁶

³² Vojne diplome: CIL XVI 4 iz 60. godine; RMD 202 iz 61. godine. Ostali natpisi (iz Tiberijeva i Klaudijeva doba): CIL III 3198a + 3200 = 10156a + 10158 (*[viam] a colonia Salonitan(a) / [---] provincia<e=I> Illyrici*; usp. N. Cesarik, *Rimska vojska u provinciji Dalmaciji*, 56–61, 258, kat. br. 98); AE 1996, 885 (*salto qui esset in {H}Illyrico*; usp. Antonio Caballos, Werner Eck i Fernando Fernández, *El Senadoconsulto de Gneo Pisón Padre*, Sevilla: Universidad de Sevilla, Fundación El Monte i Consejería de Cultura, 1996., 28, 124, 185; Werner Eck, Antonio Caballos i Fernando Fernández, *Das senatus consultum de Cn. Pisone patre*, München: C. H. Beck, 1996., 15, 44, 202–205); CIL X 5182 (*legato divi Claudii in Illyrico*).

³³ Valja napomenuti i to da je jedino kod Panvinija riječ *Augusti* u 5. i 6. retku natpisa navedena standardnom skraćenicom od prva tri slova (AVG), dok je kod Silvija i Smetija donesena u punom obliku. Gledajući natpis u sadašnjem stanju očuvanosti, sasvim je jasno da na natpisnom polju nije bilo mjesta za navođenje punog oblika, što dodatno učvršćuje zaključak da je Panvinijeva verzija natpisa najvjerojastnija.

³⁴ Tac. ann. 1, 16; Vell. 2, 125, 5.

³⁵ Vell. 2, 125, 5.

³⁶ Strab. 3, 3, 8; 3, 4, 20; Á. Morillo Cerdán, "The Augustean Spanish experience: The origin of limes system", u: *Limes XX: Estudios sobre la Frontera Romana / Roman Frontier Studies*, ur. Ángel Morillo, Norbert Hanel i Esperanza Martín, [Anejos de Gladius 13], Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Ediciones Polifemo, 2009., 243–244.

Još se bolja analogija može pronaći u Germaniji, koja je nakon Varova poraza u Teutoburškoj šumi bila podijeljena na dva egzercita kojima su zapovijedali legati konzularnog ranga.³⁷ Prema Tacitovim riječima, početkom Tiberijeva principata, gornjim je dijelom zapovijedao Gaj Silije, a donjim Aulo Cecina, no vrhovno je zapovjedništvo pripalo Germaniku.³⁸ Tacitov navod odlično nadopunjuju epigrafska vrela, prema kojima je jasno da su sve do Domicijanova principata zapovjednici germanskih egzercita nosili titule *legatus (Augusti) pro praetore exercitus Germanici superioris*³⁹ odnosno *inferioris*.⁴⁰

Slična se stvar očito dogodila i u Iliriku, gdje je *exercitus Illyricus* bio podijeljen na dva dijela – panonski i dalmatinski (ne nužno i na Gornji i Donji) – dok su oba formalno pripadala provinciji Ilirik, što je termin koji se u pravnom smislu zadržao sve do Neronova principata. To najbolje podupire slučaj Druza Mlađeg, koji je upravo početkom Tiberijeva principata primio *imperium proconsulare ex Illyrico* čime je postao vrhovnim zapovjednikom sjedinjenog iliričkog egzercita.⁴¹ Paralele s Germanijom stoga su i više nego očigledne.⁴²

Publije Kornelije Dolabela je prema tome bio carski legat u provinciji Ilirik, koji je imao posrednu nadležnost nad onim područjem koje će kasnije i formalno-pravno biti nazivano *provincia Dalmatia* te gdje su za vrijeme njegova namjesništva bile smještene dvije legije. Jednako tako, u panonskom je dijelu Ilirika bio postavljen carski legat koji je imao posrednu nadležnost nad područjem koje će se kasnije formalno-pravno zvati *provincia Pannonia*, a gdje su početkom Tiberijeve vladavine bile smještene tri legije.⁴³

³⁷ Usp. Krešimir Matijević, "Germania (Superior and Inferior)", u: *The Encyclopedia of Ancient History*, ur. Roger S. Bagnall, Kai Brodersen, Craig B. Champion, Andrew Erskine i Sabine R. Huebner. Hoboken, New Jersey: Blackwell, 2013., 2897–2901.

³⁸ Tac. ann. 1, 31.

³⁹ CIL XI 5271: *legatus pro praetore exercitus qui est in Germania superiore*; CIL XII 113: *legatus eius pro praetore exercitus Germanici superioris*.

⁴⁰ CIL XII 1354: *legatus pro praetore exercitus Germanici inferioris*. Ista je konstrukcija vjerojatno zabilježena i na natpisu AE 1976, 511. Germanija je tek u Domicijanovo doba bila formalno-pravno podijeljena na dvije zasebne provincije – Gornju (*Germania Superior*) i Donju (*Germania Inferior*), usp. Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier, "Germania inferior et Germania superior", *Latomus* 32/1 (1973.), 158–161.

⁴¹ Dietmar Kienast, Werner Eck i Matthäus Heil, *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, [6. Auflage], Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2017., 76. Na osnovi toga je proslavio *ovatio ex Illyrico*, usp. FOst, 41; Mehran A. Nickbakht, "Zur ovatio des jüngeren Drusus in den Fasti Ostienses und Fasti Amiternini", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 153 (2005.), 264–266.

⁴² Glavni "krivac" za nedostatak podataka o pravom uređenju Ilirika nakon 9. godine je nitko drugi nego Tacit. I to iz jednostavnog razloga što je svoje *Anale* započeo ni manje ni više već Augustovom smrću. Da je kojim slučajem u njima zahvatio i zadnje godine Augustova principata, gotovo sam siguran da bi za uređenje Ilirika nakon 9. godine spomenuo praktički istu stvar kao i za Germaniju nakon Varova poraza (koji se uostalom i dogodio odmah nakon završetka Velikog rata u Iliriku).

⁴³ Usp. Tac. ann. 1, 16 (*castris aestivis tres simul legiones habebantur, praesidente Iunio Blaeso*). Ilirik je bio dio velike careve provincije, odnosno u doslovnom smislu riječi – dio careva područja nadležnosti, koji ga je mogao uređivati te ustrojbeno dijeliti po svojoj vlastitoj volji. Upravo zbog toga što je Ilirik bio zasebna provincija, Druz prima *imperium proconsulare ex Illyrico*, nakon kojega slavi *ovatio ex Illyrico*. Dakle, u formalno-pravnom smislu, po pitanju nadležnosti, Ilirik je tada evidentno bio nedjeljiva provincija.

Ilirik je prema tome, u formalno-pravnom smislu, sve do vladavine Flavija⁴⁴ ostao zasebna provincija (*provincia Illyricum*) podijeljena na dva egzercita kojima su posredno zapovijedali carevi legati konzularnog ranga.⁴⁵

⁴⁴ Negdje tijekom flavijske dinastije, Ilirik se i formalno-pravno dijeli na dvije zasebne provincije: provinciju Dalmaciju i provinciju Panoniju. Dokazi o tome mogu se pronaći na epigrafskim spomenicima, ponajprije vojnim diplomama, gdje se po prvi put u službenom smislu i Panonija i Dalmacija spominju kao provincije (*Pannonia*: CIL XVI 26; te RMD 138 iz 80. godine; CIL XVI 30 iz 84. godine; CIL XVI 31 iz 85. godine; *Dalmatia*: CIL XVI 38 iz 94. godine; AE 2007, 1783 iz 97. godine). Po tom je pitanju svakako zanimljiv primjer L. Funisulana Vetonijana, čija je karijera poznata s tri natpisa (*Forum Popilii*: CIL XI 571 = AE 1992, 602; *Andautonia*: CIL III 4013; *lader*: Kornelija A. Giunio, Nikola Cesarik i David Štrmelj, "Six Honorary Statue Bases from lader", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 35 (2018.), 206–208, No. 3.) na kojima je zabilježeno da je bio namjesnik provincije Dalmacije, kao i provincije Panonije. Na diplomi CIL XVI 14 iz godine 71., spominje se da Vespazijan dodjeljuje zemlju veteranima Ravenske flote u Panoniji (*deducti in Pannoniam*), što može značiti da su već početkom njegova principata ustanovljene zasebne provincije – Panonija i Dalmacija. Najstariji natpis koji spominje Dalmaciju (NSA 1912, 379 = AE 1913, 194) teoretski se može datirati u Klaudijevo, Neronovo, pa čak i Vespazijanovo doba. Prema Arthur E. Gordon i Joyce S. Gordon, *Album of Dated Latin Inscriptions I: Rome and the Neighbourhood, Augustus to Nerva*, [Vol. 1: Text, Vol. 2: Plates], Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1958., 109–110, No. 112, natpis se teoretski datira između 37. i 62. godine, ali pod pretpostavkom da je *Ti. Iulius Iulianus, tribunus cohortis VIII Voluntariorum quae est in Dalmatia* imao 25 godina u trenutku smrti njegova oca, inače Tiberijeva oslobođenika. Naravno, on je mogao imati i više godina u trenutku postavljanja natpisa (usp. E. Birley, *The Roman Army: Papers 1929–1986*, [Mavors Roman Army Researches 4], Amsterdam: J. C. Gieben, 1988., 149; H. Devijver, *The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army*, [Mavors Roman Army Researches 6], Amsterdam: J. C. Gieben, 1989., 133–134), tako da se ne može isključiti nešto kasnije datiranje. No bez obzira na to, na tom se natpisu ne spominje *provincia Dalmatia*, već samo *Dalmatia*, tako da je moguće da se na natpisu koristi geografski, a ne administrativni pojam.

⁴⁵ Na svim natpisima iz Dalmacije, na kojima se spominju carevi legati iz vremena julijsko-klaudijske dinastije te na kojima su njihove titule sačuvane u cijelosti, legati su titulirani kao *legati pro praetore* ili *legati Augusti pro praetore*, bez navoda jesu li bili legati egzercita ili legati provincije (usp. A. Jagenteufel, *Die Statthalter der Römischen Provinz Dalmatia*, 14–30). Međutim, u komparaciji s titulama zapovjednika germanskih vojski prije Domicijanova principata (CIL XI 5271; CIL XII 113, 1354; možda i AE 1976, 511), koji su također bili ljudi konzularnog ranga, mišljenja sam da je puna formalna titula dalmatinskih legata u predflavijskom periodu glasila *legatus Augusti pro praetore exercitus qui est in Dalmatia* ili *legatus Augusti pro praetore exercitus Dalmatici*.

DALMATIA AFTER 9 AD: SEPARATE PROVINCE OR PART OF THE PROVINCE OF ILLYRICUM?

NIKOLA CESARIK

Summary

The author discusses the issue of the precise dating of the division of Illyricum into two separate provinces, Dalmatia and Pannonia. Emphasis is laid on the function of the *praepositus*, which Velleius Paterculus in his narrative attributes to Valerius Messallinus (*praepositus Illyrico*) and Vibius Postumus (*praepositus Delmatiae*), while the vast majority of attention is given to the analysis of different transcript versions of the inscription CIL III 1741 from Epidaurum. Scholarly literature undisputedly agrees that it mentions the province of Upper Illyricum (*Superior provincia Illyricum*), due to which it was held as key proof that Illyricum had been divided into two separate provinces as early as the end of Augustus' or the beginning of Tiberius' principate at the latest. However, epigraphical inconsistencies of the generally accepted version of the inscription, along with its variant transcripts lead to an entirely different conclusion from the assumptions submitted to date. Based on the analysis of the mentioned transcripts, the author concludes that the inscription was most probably erected by the upper communities of the Province of Illyricum (*civitates superiores provinciae Illyrici*). Consequently, it is concluded that, in the formal and legal sense, until the reign of Flavian emperors, Illyricum remained a separate province (*provincia Illyricum*), divided into two *exercitus* (Dalmatian and Pannonian), under indirect rule of the emperor's legates of consular rank. An analogy with this kind of provincial organisation may be found in Hispania Tarraconensis, and especially in Germania.

